

MAGYAR–SZOVJET KULTURÁLIS ÉS TUDOMÁNYOS KAPCSOLATOK A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN, 1945–1946

Magyarország és Szovjetunió közötti kulturális–tudományos kapcsolatok politikai és ideológiai okok miatt a két világháború között rendkívül csekélyek voltak. Az Országos Bibliográfiai Központ például mindössze négy intézménnyel – ezek között három természettudományi intézet volt – állott összeköttetésben. Szovjet folyóiratok nyolc–tíz intézménynek jártak, de a politikai elzártság következtében kizárólag természettudományi jellegűek voltak. Magyar folyóiratot rendszeresen csak a permi és kazanyi egyetem egyes természettudományi intézetei kaptak. Közvetlen személyes kapcsolat a Szovjetunió és Magyarország kulturális tényezői között alig alakulhatott ki. Néhány magyar író szovjetunióbeli látogatása ritkaságszámba ment.

Magyarországnak az Antikomintern Paktumhoz való csatlakozása után a diplomáciai kapcsolatok Magyarország és a Szovjetunió között megszakadtak. A stockholmi Magyar Intézet útján történt kísérlet a kulturális kapcsolatok fenntartására, ez azonban csak egyéni kezdeményezés maradt.

A háború végén és után az ideiglenes nemzeti kormány egyik legfőbb feladatának tekintette a Szovjetunió népei felé irányuló magyar szimpátia mélyítését, a két ország közötti kulturális kapcsolatok ápolását. Alapvető politikai érdekből, meggyőződésből is akarták a magyar–szovjet–orosz barátságot.

A Szovjetunióval való kapcsolatfelvétel fontossága ezért megfogalmazódott a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front és a fokozatosan reorganizálódott pártok programjában.

Az újjáalakuló Szociáldemokrata Párt alapelvei között elsőként s leghatározottabban a szovjet barátságot húzta alá.¹

A Független Kisgazdapárt az új alapokra helyezett külpolitika legfontosabb feladatai közé sorolta a Szovjetunió jóindulatának és bizalmának a megszerzését.²

A Nemzeti Parasztpárt szintén elsőrangú feladatának tartotta a Szovjetunióval való viszony rendezését. Ennek részeként el kívánta mélyíteni a két ország közötti gazdasági és kulturális kapcsolatokat. Ezt azért is fontosnak tartotta, hogy a magyarságnak helyes véleménye legyen hatalmas szomszédjáról.³

A Demokrata Néppárt szerint a magyar–szovjet viszonyt olyan reálpolitikai szükségszerűség határozza meg, amelyet a magyar belpolitikai, világnézeti és pártharcoknak érinteniük egyáltalán nem szabad.⁴

1945-ben a demokratikus erők részéről nem foglalkoztak a Szovjetunió belső viszonyaival, nem tulajdoníthattak különös jelentőséget annak, hogy ott egy totalitárius diktatúra van. Nem látták előre, hogy a szovjet belső viszonyok hosszú távon milyen hatással lesznek a magyar átalakulásra. A pártok többsége abban reménykedett, hogy a háborút lezáró békeszerződés után – a szovjet csapatok távozásával – a két ország kapcsolata kölcsönös előnyökön nyugvó baráti viszony lesz, amelyben a kultúra és a tudomány területén létrejövő kapcsolat mindkét ország javára válik.

A korszak hangulatának megértéséhez tartozik, hogy nemcsak a vezető politikusok, hanem a nyugati közvélemény is pozitívan viszonyult a Szovjetunióhoz, a legtöbb országban szimpátiával fogadták a – szövetséges – szovjet katonák háborús sikereit. Sztálin

maga is „elfogadott” volt. Az antifasiszta koalíció minden tagja a Szovjetuniót a fasiszus elleni harc nélkülözhetetlen szövetségésének tartotta. 1945-ben sem a magyar politikai életet, sem a nyugati politikai tényezőket nem foglalkoztatta a sztálinizmus, annak ellenére, hogy rendelkeztek információkkal a szovjet valóságról. Fontos annak a ténynek az ismerete, hogy közvetlenül a háború befejezése utáni antitotalitarizmus kizárólag fasiszusellenességet jelentett. A Nyugat sztálinizmuskritikája a hidegháború idején erősödött csak fel.

Kulturális és hatalmi politikai okokból egyaránt a Szovjetunió irányában történő nyitást kezdeményezett 1945 nyarán a magyar kulturális élet egyik legnagyobb tekintélyű vezetője, a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert. Szent-Györgyi úgy ítélte meg, mivel a háború befejeződésével Magyarország a régi orosz birodalom közvetlen szomszédja lett, a jövőben az eddiginél jóval szorosabb műveltségi és gazdasági kapcsolatba kerül Magyarország a Szovjetunióval. Megítélése szerint azonban a kapcsolatok felvétele csak egymás elgondolásainak és intézményeinek tárgyilagos megismerésén keresztül lehet eredményes.⁵

A két ország közötti kapcsolatok kiépítése érdekében el kellett távolítani azokat az akadályokat, amelyek az együttműködést nehezítették. Ezt szolgálta az Ideiglenes Nemzeti Kormány 530/1945 ME. sz. rendelete, amely a szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítését szabályozta.⁶

A Szovjetunióhoz való viszony szempontjából jelentős lépés volt a VKM 1883/1945. sz. rendelete, amely előírta, hogy az irodalom, történelem, földrajz és gazdasági ismeretek tanításánál különös gonddal kell felülvizsgálni azokat a részeket, amely a Szovjetunióra és a szövetséges hatalmakra vonatkoznak.⁷

Már a diplomáciai kapcsolatok felvétele előtt több kezdeményezés történt a kulturális együttműködésre. A magyar kulturális kormányzat kéréssel fordult a Szovjetunióhoz, hogy mihamarabb küldje Magyarországra azokat a szakembereket, akik a két ország kulturális kapcsolatait Magyarországon tanulmányozhatnák. Azt is kérte a magyar kormány, hogy 3–4 magyar szakember a Szovjetunióban ugyanazt megtehesse.⁸ A magyar–szovjet kulturális kapcsolatok kiépítése szempontjából is fontos állomás volt, hogy szeptember 25-én a Szovjetunió felvette a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal.⁹ Szekfű Gyula nagykövet igen sokat tett a kulturális és tudományos együttműködés kialakítása érdekében. A moszkvai nagykövetség kultúrattaséja, dr. Radó György állandó érintkezésben volt a Vallás- és Közoktatási Minisztériummal. A VKM a magyar kultúrának a Szovjetunióval való megismertetése céljából mindent elkövetett.¹⁰

A választások után, 1945. november 15-én létrejött Tildy-kormány is fontos feladatának tekintette a gazdasági és kulturális kapcsolatok megalapozását a Szovjetunióval. Az 1946. február 4-én alakult Nagy Ferenc-kormány is elsődleges fontosságot tulajdonított a Szovjetunióhoz fűződő viszonyoknak.¹¹ Mindkét kabinet kultuszminisztere, Keresztury Dezső egyik legfontosabb feladatának tartotta az új magyar műveltség nemzetközi előfeltételének biztosítását. Keresztury már első miniszteri nyilatkozatában állást foglalt a nemzeti bezárkózás ellen, elengedhetetlenül szükségesnek tartotta, hogy azokban a pillanatokban, amikor megnyílnak Magyarország előtt a Kelet és Nyugat kapui, a szellem megtalálhassa útjait.¹²

Keresztury Dezső miniszteri ténykedése alatt a kultúra és a tudomány legkülönbözőbb területein kezdeményezte az együttműködést.

A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság létrehozása

A politikai erőknél a Szovjetunió irányában tett kezdeményezései mellett a civil társadalom részéről is kezdeményezés történt a kapcsolatok kiépítésére. 1945 március elején hatvan intellektüel abból a célból jött össze, hogy egy, a magyar–oroszl szellemi kapcsolatok elmélyítését elősegítő szervezetet alakítson. Az előkészítő bizottság elnöki tanácsának tagja lettek: Kodály Zoltán, Zilahy Lajos, Frigyesi József és Sántha Kálmán. A VB elnöke Beznák Aladár, titkára Róth István lett. Az előkészítő ülésen arról is döntöttek, hogy a társaságnak irodalmi, zenei, képzőművészeti, színházi, film-, sajtó-, rádió- és tudományos szakosztálya lesz.¹³ Vidéken is megalakultak a kulturális kapcsolatokat ápoló szervezetek, így április 8-án már Pécsen is létrejött a Magyar–Oroszl Művelődési Társaság,¹⁴ június 8-án pedig a zalaegerszegi szervezet.

A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság alakuló ülésére 1945. június 9-én, délután 4 órakor került sor a Pázmány Péter Tudományegyetem Élettani Tanszékének előadótermében. Az ülésen a VKM részéről Paikert Géza miniszteri tanácsos, a külföldi kulturális kapcsolatok ügyeit intéző VIII. ügyosztály vezetője és Dr. Márkus István tanügyi titkár vettek részt. Jelen voltak a márciusban létrejött előkészítő bizottság vezetői, többek között Beznák Aladár és Zilahy Lajos. A szerveződés fontosságára utal, hogy megjelent Gyöngyösi János külügyminiszter, Molnár Erik népjóléti miniszter, Barulin és Grigorjev követség tanácsosok és Aniszimov követség sajtóattasé. Ott voltak a tudományos és kulturális élet képviselői, valamint a társadalmi–politikai szervezetek vezetői, közöttük: Alföldi András, Navratil Ákos, Szekfű Gyula és Zalovich László egyetemi nyilvános rendes tanárok; Tildy Zoltán, Szakasits Árpád és Kovács Imre pártvezetők; Ortutay Gyula, a Magyar Távírási Iroda és a Magyar Rádió vezetője, Major Tamás, a Nemzeti Színház igazgatója, Zathureczky Ede, a Zeneművészeti Főiskola igazgatója. A művészeti és irodalmi életet Kodály Zoltán, Pátzay Pál, Bárdos Artúr, Vedres Márk, Palló Ime, Sergio Failoni, Jemnitz Sándor, Háy Gyula, Gábor Andor, Cs. Szabó László reprezentálták. Sokféle irányzatot és felfogást képviseltek a megjelent politikusok, szerkesztők, gazdasági és pénzügyi vezetők. Dr. Dessewffy Gyula, gr. Károlyi István és gr. Széchenyi Zsigmond mellett jelen volt Szalai Sándor, Cserépfalvi Imre, Csécsy Imre, Lányi Viktor, valamint Palágyi Róbert és Büki József.

Elsőként Beznák Aladár egyetemi tanár, az Élettani Intézet igazgatója beszámolt az előkészítő bizottság munkájáról. Ebből megtudjuk, hogy az alakuló közgyűlés Zilahy Lajost bízta meg azzal, hogy kezdeményezzen előkészítő tárgyalásokat az orosz hatóságokkal, mindenekelőtt Vorosilov marsallal és a magyar kormányval.

A Külföldi Művelődési Kapcsolatok moszkvai Szovjet Társasága nevében Barulin követségi tanácsos üdvözölte a Társaságot. A szovjet tanácsos a szervezet egyik fontos feladatának azt tartotta, hogy meg kell tisztítani a magyar iskolákat az ellenséges propaganda maradványaitól. Hangsúlyozta, hogy meg kell ismertetni a magyarság széles rétegeivel a Szovjetuniót, és terjeszteni kell kulturális eredményeit. Szerinte a kölcsönös megismerés fogja a barátságot elmélyíteni.

A Társaság alapszabálya körüli vita után megválasztották a tisztségviselőket. Elnök: Zilahy Lajos, alelnök: Ligeti Lajos, főtitkár: Háy Gyula, pénztáros: Zelovich László, elnökök: Kun Károly és Büki József, ügyészek: Dr. Palágyi Róbert és dr. Feri Sándor, háznagy Károlyi István lett. Az elnöki tanács tagjai lettek: Alföldi András, Ádám Lajos, Bajor Gizi, Bárdos Artúr, Barta József, Bay Zoltán, Beznák Aladár, Darvas József, Egerváry Jenő, Fischer József, Gábor Andor, Gergely Sándor, Gyöngyösi János, Hamza

D. Ákos, Heller Farkas, Illyés Gyula, Kárpáti Aurél, Kmetty János, Kodály Zoltán, Komáromi Pál, Kotsis Iván, Kovács Imre, Lajtha László, Lóczy Lajos, Major Tamás, Ortutay Gyula, Pátzay Pál, Révai József, Rusznyák István, Szakasits Árpád, Szekfű Gyula, Szőnyi István, Vedres Márk, Waldbauer Imre, Weil Emil, Zathureczky Ede. Kiegészítő indítvány után felvették még Palló Imrét, Heltai Jenőt, Békésy Györgyöt, Oltványi Imrét, Ádám Lajost, Csécsy Imrét, Fehér Lipótot és Tildy Zoltánt.

A vezetőség megválasztása után Zilahy Lajos elnöki bemutatkozó beszédét azzal kezdte, hogy a Társaság egyik legfontosabb feladata lesz, hogy sok tekintetben átalakítsa a magyar köztudatot, és nyisson Kelet felé. Kijelentette azonban azt is, hogy az új orientáció nem jelenti azoknak a szálaknak a merev tagadását, amelyek a magyarságot a nyugati kultúra valódi értékeivel összekötik. A Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatok kiépítését nagy lehetőségnek tartotta, mert a földgolyó leghatalmasabb népközösségével léphetünk kulturális cserére. A szovjet kapcsolat révén kapcsolat teremthető a Szovjetunió területén élő finnugor népekkel is.

Zilahy a kialakítandó együttműködés nagy pozitívumát abban is látta, hogy a magyarságnak – a kishitűség, a büntudat és megalázkodás helyett – őszinte közeledésre ad lehetőséget. Javaslataira Szent-Györgyi Albertet a Társaság tiszteletbeli elnökévé, Barulin szovjet követségi tanácsost az elnöki tanács tagjává választották.¹⁵

Egy héttel a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság létrejötte után, június 16-án Debrecenben is megalakult a Szovjet–Magyar Művelődési Társaság. A Társaság létrehozását a szervezet egyik vezetője, Juhász Géza azzal indokolta, hogy a Kelet felé szegényes magyar kultúrkapcsolatokon változtat és fontos szerepet játszik a szláv kultúra megismertetésében.¹⁶

A Szovjet–Magyar Művelődési Társaság mint társadalmi egyesület jött létre, amelynek hivatása és célja a Szovjetunió, a szovjet–orosz kultúra iránti érdeklődés felkeltése a magyar társadalomban, továbbá a kulturális kapcsolatok kiépítésének az előmozdítása. A szervezet létrehozásától Magyarországon nemcsak a kétoldalú kapcsolatok elmélyülését remélték, hanem abban is bíztak, hogy hozzájárul egy reális magyarsággép kialakításához a Szovjetunióban, továbbá abban is reménykedtek, hogy a szellemi kapcsolat új szomszédunkkal termékenyítően fog hatni a magyar művészetre, tudományra és irodalomra.

Az MSZMT előadássorozata 1945. július 19-én indult a Magyar Rádióban. A sorozat indulása alkalmából bevezetőt mondott Ortutay Gyula. Az első előadást Zilahy Lajos tartotta a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság célkitűzéseiről. 1945. augusztus 23-án jelent meg a Jövendő, az MSZMT képes hetilapja Aranyosi Pál felelős szerkesztő irányításával. A szervezet 1945. évi tevékenysége közé sorolható A. M. Geraszimovnak, a szovjet művészeti szövetség elnökének szeptemberi magyarországi meghívása, továbbá az Így él a Szovjetunió fényképiállítás november 10-i megnyitása a Szépművészeti Múzeumban, valamint Ilja Ehrenburg novemberi budapesti vendégül látása. 1946. január 21-én került sor a Budapesti Nemzeti Bizottság és a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság Lenin-ünnepségére az Állami Operaházban, ahol az ünnepi beszédet Szekfű Gyula tartotta. Január 22-én az Állami Operaházban bemutatkozott a Szovjet Állami Népi Együttes, J. Mojszejev vezetésével.

A Társaság által kiadott könyvek, folyóiratok és a rendezvények sikeres munkáról tesznek tanúságot. A magyar kormány is felismerte a Társaság működésének fontosságát, ezért minden erkölcsi támogatást megadott. Ezen túlmenően tekintélyes összegű anyagi támogatásban is részesítette.¹⁷ A Szovjet–Magyar Művelődési Társaság 1946 ja-

nuárjától havi 300 millió adópengő támogatásban részesült, amelyet a VKM folyósított számára.¹⁸

A szovjet kapcsolat fontossága a magyar részről a kultúra és tudomány minden területén megfogalmazódott. Az együttműködés jelentőségének hangsúlyozása jellemezte a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság 1946. július 7-én a Zeneművészeti Főiskolán tartott országos kongresszusát.¹⁹ A magyar–szovjet kulturális kapcsolatok megítélése a hatalmi tényezők, valamint a koalíció pártjai részéről kissé eltérő megközelítésben, de egyértelműen pozitív volt.

A kongresszuson felszólaló Tildy Zoltán felbecsülhetetlen értékűnek tartotta azt a szolgálatot, amelyet a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság a magyar népnek tehet a szovjet kultúra kincseinek megmutatásával és megismertetésével. A köztársasági elnök hitt is abban, hogy a magyar kultúra értékeinek a Szovjetunió felé való közvetítése is jó szolgálatot tehet az egyetemes emberi haladás ügyének. Az ugyancsak kisgazdapárti Nagy Ferenc miniszterelnök szerint a Magyar–Szovjet Művelődési Társaságnak nemcsak az a fontos és jelentős feladata, hogy a magyar és orosz nép között a kulturális kapcsolatokat elmélyítse, hanem az is, hogy a híd szerepét játssza: a Kelet és a Nyugat kultúráját közvetítse egymás felé.²⁰ Rákosi Mátyás, az MKP főtitkára kongresszusi felszólalásában nemcsak a Társaság, hanem a magyar kultúrpolitika egyik legfontosabb feladatát abban jelölte meg, hogy megismertessük a szovjet népet a magyar kultúrával.²¹

A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság július 9-én új tisztikart választott. A Társaság tiszteletbeli elnöke Szent-Györgyi Albert, elnöke Rusznyák István lett, társelnökök lettek Zilahy Lajos, Bölöni György, Hágy Gyula, alelnökök: Ligeti Lajos, Horváth Barna, Majláth Zoltán, főtitkár: Szemerényi Oszvald. Rusznyák István, az MSZMT új elnöke a szovjet kultúrához való viszonyukat és a Társaság célját a „szellemi jóvátételben” látta.²²

1945–1946-ban a koalíció minden pártja látta, és a magyar kultúrdiplomácia figyelembe is vette azt a realitást, hogy Magyarország szomszédja lett egy olyan ország, amely világhatalommá vált, amely potenciális gazdasági és tudományos tényező Európában. Ezért reális volt az a politika, amely a Szovjetunióval valóban széles körű kulturális és tudományos kapcsolatokra törekedett.

A magyar kezdeményezésekre adott udvarias szovjet válaszok mellett érdemi lépés 1947-ig a legtöbb területen nem volt. A szovjetek tartózkodó magatartása abban is megnyilvánult, hogy csak több mint egy évtizeddel később hozták létre a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság társszervezetét. A Szovjet–Magyar Művelődési Társaság létre nem hozásának Magyarország számára kül- és kultúrpolitikai jelentősége volt. A magyar diplomácia számára ez a negatív gesztus azért is különösen hangsúlyos volt, mert a háború után létrejött magyar társaságok alapításakor a különböző országok és népek rövid időn belül pozitívan reagáltak. Az esetek többségében a politikai és kulturális kiválóságok megalakították a társszervezetet. A békeszerződésig a Magyarország jövőjét illetően bizonytalan Szovjetunió a kétoldalú kulturális–tudományos kapcsolatokban az esetek többségében csak olyan együttműködést ambicionált, amelyből nem mind a két fél profitált.

Collegium Hungaricum – Magyar Intézet

A háború utáni magyar kultúrdiplomácia egyik legfontosabb célkitűzése az volt, hogy a világban reális kép alakuljon ki az országról, és minél kedvezőbb feltételek teremtsék meg a magyar kultúra nemzetközi megismertetéséhez, illetve, hogy megkönnyítsék az

egyetemes kultúra értékeinek befogadását. A kultúra, a kultúrdiplomácia eszközeit felhasználva kívánt Magyarország az új világrendbe integrálódni. A kultúra hozzájárulása a nemzetközi elszigeteltségből való kitöréshez igen eredményes volt. Trianon után különösen sokat tettek a magyarság presztízsének helyreállítása érdekében a két világháború között létrehozott Collegium Hungaricumok és a Magyar Intézetek.

Politikai és kulturális szempontból egyaránt nagy jelentősége volt annak, hogy egy reális magyarságkép alakuljon ki a Szovjetunióban, illetve, hogy megismerkedjenek a magyar kultúra értékeivel. A két világháború között bevált kultúrdiplomáciai intézményeknek a Szovjetunióban is fontos szerepet szántak. Nem véletlen, hogy a Magyarok Világszövetsége már 1945 júliusában javasolta, hogy Collegium Hungaricumot állítsanak fel Moszkvában.²³ Mivel a Collegium Hungaricum felállítására nem volt lehetőség, ezért egy kultúrdiplomáciailag kisebb hatáskörű, de hasonló funkciójú intézményre volt szükség. A Szovjetunió és Magyarország közötti kulturális kapcsolatok előmozdítását ebben a helyzetben a legjobban egy Magyar Intézet szolgálhatta. A magyar kultúra és tudomány nemzetközi pozícióinak javítását kiemelten kezelő VKM élén Keresztury Dezső sokat tett a Magyar Intézet létrehozása érdekében.

1946 júniusában a szovjet kulturális vezetéssel folytatandó tárgyalásokra készülőkultuszminisztérium a megtárgyalandó fontos feladatok között a Magyar Intézetet szerepeltette. A VKM a Szovjetunió valamelyik nagy egyeteme mellett felállítandó Intézet feladatát abban látta, hogy útbaigazítást adna a Szovjetunió tudományos kutatói és a diákság számára minden Magyarországot érintő tudományos és kulturális kérdésben, ugyanakkor rendszeresen tájékoztatná a magyar tudományos életet a szovjet tudomány és kultúra eredményeiről. Ezenkívül a Szovjetunióban kutatómunkát végző magyar ösztöndíjasok munkáját is ellenőrizné és irányítaná.²⁴

Az első szovjet kultúrdiplomáciai küldöttség, amely Gudzij professzor és Koninchova vezetésével érkezett Magyarországra, megértéssel fogadta azt a magyar kezdeményezést, hogy a Szovjetunió valamelyik nagy egyeteme mellett Magyar Intézetet létesítsenek. A szovjet delegáció úgy látta, hogy a Magyar Intézet felállítására minden valószínűség szerint a leningrádi egyetemen kerül sor, mert ezen az egyetemen van finnugor tanszék. Konkrét megállapodás azonban nem született.²⁵

Keresztury Dezső Kaftanov szovjet felsőoktatási miniszterhez 1946. július 4-én írt leveléből is nyilvánvalóvá válik, hogy a kultuszkormányzat a Magyar Intézet létesítését a két ország kulturális kapcsolatainak szempontjából fontos feladatnak tartotta. Keresztury szerint a valamelyik nagy szovjet egyetem mellett felállítandó Magyar Intézet vezetőjének finnugor nyelvészettel vagy finnugor tanulmányokkal foglalkozó professzort kellene kinevezni. A VKM felajánlotta, hogy a magyar fél az Intézet fenntartásához szükséges segéderőt vagy segédeszközöket rendelkezésre bocsátja, az Intézetet könyvekkel és egyéb tudományos anyagokkal ellátja. A magyar kultuszminiszternek szovjet kollégájához írott leveléből kiderül, hogy a magyar fél felfogása szerint az Intézet feladata lenne a Szovjetunióban tanulmányokat folytató magyar ösztöndíjasok tanulmányainak irányítása, a Szovjetunió tudományos köreinek az útbaigazítása, és amennyiben a magyar tudományos életet érintő kérdésekben kívánnak felvilágosítást a szovjetek, a rendelkezésükre állnának. Ha magyar tudományos intézmények kérnek tájékoztatást a Szovjetunióban folyó tudományos munkáról, szintén informálnák azokat.²⁶

Keresztury Dezső levelének Kaftanov felsőoktatási miniszternek való átadásakor Szekfű Gyula moszkvai követ beszélgetést folytatott, amiből megállapította, hogy hajlandóság mutatkozik arra, hogy a közoktatási miniszter kívánsága szerint Magyar Inté-

zetet és könyvtárat létesítsenek ott, ahol finnugor tanszék van. Nézete szerint ez csak Petrozavodszkban, Karélia fővárosában lehetséges, mert csak ott van finnugor tanszék. Kaftanov kijelölte a petrozavodszki egyetem egyik tanárát, hogy az ügyet a magyar fél kívánsága szerint beszélje meg.²⁷

A levél átadásával majdnem egy időben ülésező Magyar–Szovjet Művelődési Társaság Kongresszusán, 1946. július 6-án Keresztury újból megismételte, hogy Magyarországnak mindenképpen szükségesnek tartaná, hogy valamelyik nagy orosz egyetem mellett felállíthassanak egy magyar intézetet.²⁸

A Magyar Intézet felállítása augusztus végére tisztázódni látszott, mégis elmaradt az intézet létrehozása. A probléma megoldásának elhúzódását Czinkotszky Jenő külügyminisztériumi osztályvezetőnek szovjet illetékesek azzal magyarázták, hogy nem látták világosan a felállítandó intézet célját. Augusztusi moszkvai útján azonban Czinkotszky-nak sikerült megnyernie Szvjetjov felsőoktatási miniszterhelyettes és Csemadonov professzort a magyar kezdeményezésnek. A miniszterhelyettes hajlandónak mutatkozott a leningrádi egyetemen működő magyar kabinet felállításához. Az előmunkálatokkal a leningrádi egyetem filológiai fakultása mellett működő finnugor tanszék vezetőjét, Bubrich professzort bízta meg. Szvjetjov miniszterhelyettes egyúttal kifejtette, hogy fontolóra veszi egy, a budapesti tudományegyetem mellett felállítandó szovjet kabinet kérdését.²⁹

A tárgyalások, a magyar kezdeményezések az előzetes ígéretek ellenére nem jártak sikerrel 1946-ban. Szekfű Gyula 1946. december 21-i követjelentéséből világossá válik, hogy az 1945-ben kezdeményezett Collegium Hungaricum létrehozása a Szovjetunióban lehetetlen próbálkozás volt. A szovjetek ezt a kezdeményezést azért utasították vissza, mert egyetlen állam – még a csehek sem – rendelkezik ilyen intézménnyel. A Magyar Intézettel kapcsolatosan pedig az volt a véleményük, hogy azok a feladatok, amelyeket a magyar kultuskormányzat a Magyar Intézethez fűz, más módon és eszközökkel, elsősorban attaséval vagy a követségeken kívüli kultúrosztályokkal elláthatók. A szovjet kultúrpolitika még a kabinetek felállítását sem tartotta lehetségesnek 1946-ban.³⁰

A magyar kultúrdiplomácia egyik legfontosabb kezdeményezése Magyarország részéről sikertelenül végződött. A magyar követ utasítást kért, hogy tegyen-e további kezdeményezéseket. Az iratot ad acta tették.³¹ A szovjet magatartás elsődleges oka Magyarország provizórikus nemzetközi helyzete. A béketárgyalások aláírásáig a Szovjetunió ebben a kérdéskörben nem szándékozott döntést hozni.

Tudományos kapcsolatok

A nemzetközi kulturális kapcsolatokban mindenkor meghatározó szerepet játszik a tudományos együttműködés. 1945-ben mind a kultúrpolitika irányítói, mind a tudósok elengedhetetlennek tartották a sokoldalú nemzetközi érintkezés felvételét. Nagyon fontos volt, hogy a magyar kutatók megismerjék a külföldi tudományos eredményeket és kapcsolatba lépjenek az egyetemes tudománnyal.

Az első lépés a szovjet kapcsolatok kialakítása volt, amit nemcsak politikai, hanem gazdasági–pénzügyi tényezők is sürgettek. A Magyar Tudományos Akadémia súlyos anyagi helyzete és az információk hiánya miatt nem vállalhatta a Nemzetközi Akadémiai Unióban és más szakmai tudományos szervezetekben való részvételt.

A magyar tudósokat 1945 júniusában meghívták a Szovjet Tudományos Akadémia fennállásának 220. évfordulójára Moszkvában és Leningrádban rendezett június 15. és 28. közötti ünnepségekre. Puskin szovjet követ útján személy szerinti meghívást nyertek: Szent-Györgyi Albert, Sántha Kálmán, Szekfű Gyula, Marton Géza és Domanovszky Sándor egyetemi tanárok. A professzorok meghívását Teleki Géza vallás- és közoktatási miniszter a legnagyobb örömmel üdvözölte és olyan eseménynek tartotta, amely a magyar-szovjet-orosz kulturális kapcsolatok terén kiemelkedő mozzanat. A professzorok látogatását a miniszter azért is fontosnak tartotta, mert az annyira szükséges szellemi csere alapjait hivatottak megerősíteni. Teleki a látogatást azért is nagyra értékelte, mert megítélése szerint a magyar delegáció tagjainak bőségesen alkalmuk kínálkozik arra, hogy a szovjet tudományos és egyetemi körökkel kapcsolatot teremtsenek, és elmélyítsék a kulturális együttműködést. A kultuszminiszter a külügyminisztert arra kérte, hogy kiutazásuk előtt fogadja a tudósokat és adjon nekik tájékoztatást.³²

A moszkvai akadémiai ünnepség jelentőségét növelte, hogy a háború után ez volt az első jelentős nemzetközi tudományos tanácskozás. A találkozón 967 szovjet és 146 külföldi tudós vett részt. A magyar tudósok Szent-Györgyi kivételével két hetet töltöttek a Szovjetunióban. A Nobel-díjas professzor ugyanis a tudósdelegáció előtt egyénileg már ismerkedett a szovjet tudományos élettel. A küldöttség valamennyi tagja nagy jelentőséget tulajdonított a kapcsolatfelvételnek és elismerően nyilatkozott a SZUTA vendégszeretetről, a szovjet tudomány eredményeiről. A delegáció tagjai a szovjet tudomány több területét modellértékűnek tartották. Moszkvai útjukról először a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság 1945. július 29-én tartott előadó ülésén számoltak be. Ezenkívül a sajtóban is több alkalommal megírták benyomásaikat, véleményüket.

Szekfű Gyula, a két világháború közötti időszak vezető történésze a magyar tudomány elsőrendű érdekének tartotta, hogy megismerje a szovjet tudomány eredményeit.³³ Szekfű igen pozitívan értékelte, hogy semmi nyomát sem tapasztalta annak, hogy ők a legyőzött Magyarországról jöttek. Úgy látta, hogy éppen olyan egyenjogúságot élveztek, mint a Szovjetunió szövetséges országaiból jött tudósok. Magyarország jövőjét illetően az a vélemény alakult ki benne, hogy a II. világháborút lezáró helyzet nem hasonlítható össze a török világ Nyugat-Kelet ellentétével.

Sántha Kálmán ideggyógyász a szovjet tudományt követendő példának tekintette és úgy vélte, bizonyos mértékig szovjet példára kell átszervezni a magyar tudományos életet.³⁴ A legelismertebben Szent-Györgyi Albert nyilatkozott a szovjet tudományról, tudománypolitikáról.³⁵ Szekfű Gyulához hasonlóan ő is nagyra értékelte, hogy nem legyőzöttként kezelték Magyarországot, a magyar tudósokat. Különös fontosságot tulajdonított annak, hogy a magyar tudósokat annak dacára meghívták, hogy a kongresszus szervezése idején még magyar csapatok harcoltak az oroszok ellen. Szent-Györgyi Albert példaértékűnek tartotta a szovjet tudósok megbecsülését, a laboratóriumi kutatások világszínvonalú művelését és a tudomány állami támogatását.³⁶ „Szovjet-oroszországi utazásom benyomása” címmel az angol sajtó számára cikket is írt.

Marton Géza szovjet útja alkalmából főleg a jogi oktatást, illetve a jogtudományi kutatásokat tanulmányozta. E téren az orosz formát követendőnek tartotta. A magyar egyetemi és akadémiai reformot Marton szerint az orosz példa felhasználásával kellene végrehajtani: a tudósképzést a szakemberképzéstől el kellene választani. Szent-Györgyi Alberthez hasonlóan ő is kiemelte a szovjet tudósok társadalmi megbecsülését.³⁷

Domanovszky Sándor művelődéstörténész moszkvai látogatása után egyenesen kívánatosnak tartotta, hogy a fiatal magyar kutatók ellátogassanak a szovjet tudományos in-

tézményekbe, és biztosítsák a szovjet tudományos eredmények átvételét. Domanovszky felhívta tudóstársai figyelmét arra, hogy az Országos Ösztöndíjtanács már 1940-ben javasolta ösztöndíjasok Szovjetunióba küldését.³⁸ Domanovszkynak alkalmá volt arról is tárgyalni, miként kellene felvenni a szellemi kapcsolatokat. Rámutatott azokra a történeti kutatási témákra, amelyeket az állami levéltárak anyagából kellene feldolgozásra kitűzni. Különösen fontosnak tartotta a magyarság eredetére és a rokon népek megismerésére vonatkozó kutatási lehetőségek kihasználását.³⁹

A politikai pártok és a társadalmi szervezetek is szorgalmazták a kapcsolatok kialakítását. A magyar–szovjet kapcsolatfelvételt a Nemzeti Parasztpárt lapja, a Szabad Szó már 1945 márciusában szorgalmazta, az együttműködés fontosságát egymás szellemi értékeinek a megismerésében és a tudományos kutatások ápolásában látta.⁴⁰ A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének 1945. szeptember 7-én a magyar tudomány jövőjéről rendezett tanácskozásán többen – így Kosáry Domokos is – a Szovjetunió tudományos életének megismeréséből újonnan megnyíló lehetőségek minél jobb kihasználására buzdítottak. Zsirai Miklós azt hangsúlyozta, hogy nem politikai haszonkeresésből, hanem a magyar tudományos élet érdekében kell az orosz tudománnyal felvenni a kapcsolatot.⁴¹

A magyar tudomány számára a Szovjetunió a politikai szempontok mellett tudománypolitikai okok miatt is felértékelődött. A magyar tudósok nagy része átlátta az új nemzetközi tudományos trendeket, az új tudományos központok létrejöttét, ezért is ambiciónálta a kapcsolatokat. A magyar tudomány egy esetleges együttműködésből elsősorban két területen profitálhatott. A természet- és műszaki tudományokban, valamint az őstörténeti–régészeti kutatások területén. A magyar kezdeményezésekre a szovjet tudósok a természet- és műszaki tudományok területén nem mutattak különös érdeklődést. Az együttműködést esetleg – az 1945 nyarán Szent-Györgyi Albert vezetésével létrejött – Természettudományi Akadémiával tartották lehetségesnek. Nyitottabb volt a szovjet tudománypolitika egyes humán tudományok területén. A VOKSZ (Kulturális Kapcsolatok Össz-szövetségi Egyesülete) beleegyezését adta, hogy az őstörténeti tudományokban jártas tudósok több hétre vagy hónapra a Szovjetunióba mehetnek kutatómunkára. A szovjetek a magyar kutatók rendelkezésére bocsátanak a könyvtárakat és az összes bibliográfiai segédanyagot. A Szovjetunióban végzendő őstörténeti kutatások irányítására Szekfű Gyula követ Ligeti Lajost javasolta.⁴²

A VKM a tájékozódás után az őstörténeti kutatások területén kialakítandó együttműködést részesítette előnybe. Ennek oka: egyfelől ezen a területen kiváló magyar szakembergárda állt rendelkezésre, másfelől a Szovjetunió részéről megnyilvánuló érdeklődés. A magyar kulturális vezetés részéről a VOKSZ-delegációval 1946 júniusában folytatandó tárgyalásokon nem véletlenül fogalmazódott meg az, hogy rendkívül nagy jelentősége lenne, ha a magyar és rokon népek néprajzát, nyelvét és történetét kutató tudósok érintkezésbe léphetnének. Ezek kapcsolatainak a kiépítését a magyar fél a közeljövőben végrehajtandó feladatnak tartotta. A VKM és a VOKSZ közötti tárgyalásokon a szovjet partnerek vállalták, hogy a magyar tudományos erők és a Szovjetunió tudományos tényezői közötti kapcsolatot elősegítik, ígéretet tettek arra vonatkozóan is, hogy a magyarok rendelkezésére bocsátják a Szovjetunió tudományos intézeteinek, egyetemeinek a jegyzékét, aminek alapján a magyar tudományos intézmények felvehetik ezekkel a közvetlen kapcsolatot. Azt is javasolták, hogy a kapcsolatok elmélyítése érdekében a VKM forduljon a SZUTA-hoz.

Mivel a Szovjetunió a tudományos kapcsolatfelvételt több területen nem megfelelően

viszonozta, a VOKSZ látogatása idején 1946 júniusában ismételten kifejezte a magyar kormány azon óhaját, hogy a szovjet tudósok, egyetemi tanárok, a tudományos és művészeti élet képviselői minél nagyobb számban keressék fel Magyarországot.⁴³

A magyar kormány szívesen látta volna azt is, ha szovjet egyetemi tanárok előadások tartása céljából felkeresték volna Magyarországot. Vizonzásul ugyanakkor szívesen küldtek volna előadások tartására magyar tudósokat.⁴⁴ A magyar tudománypolitikának az a célkitűzése, hogy a magyar és a szovjet őstörténet és régészet területén együttműködés alakuljon ki, a VOKSZ részéről pozitív fogadtatásban részesült. A szovjet kulturális vezetők is tisztában voltak azzal, hogy egy ilyen együttműködésnek különös jelentősége van a finnugor nyelvészet, a turkológia és a magyar őstörténeti kutatások szempontjából. A VOKSZ megígérte, hogy különös gondot fordít erre a kapcsolatteremtésre, amit annál is könnyebben megtehetett, mert a Szovjetunióban élő rokon népek tudományos, kulturális intézményei részéről is felmerült az óhaj, hogy a magyar kutatókkal összeköttetést teremtsenek.⁴⁵

1945–1946-ban a tudományos kapcsolatok a természet- és műszaki tudományok terén a szovjet fél passzivitása miatt teljesen hiányoztak. A magyar reáلتudományok képviselői ebben az időszakban ezért a nyugati országok tudósaival tudtak csak együttműködni. Változás csak a nemzetközi viszonyok „letisztulása” és a magyar belpolitikai helyzet „egyértelművé” válása után következett be. 1947 februárjában aláírták a békeszerződést, a tavasz folyamán pedig kiszorították a polgári alternatívát képviselő erőket a politikai életből. Az új helyzetben már módosult a szovjet tudománydiplomácia Magyarországgal kapcsolatos orientációja.

Ösztöndíjas- és tudóscsere

A tudósok között évszázadok óta természetes volt a külföldi tanulmányút, a nemzetközi tapasztalatszerzés. Magyarországon is hosszú évtizedeken keresztül alatt kialakult gyakorlat volt, hogy a szakmájukban kiváló fiatal tudósokat a tudományos kutatómunkában való elmélyedés céljából külföldi tudományos intézményekhez, egyetemekhez küldték. A két világháború között – elsősorban politikai okok miatt – Magyarország a Szovjetunióval nem alakított ki ösztöndíjas kapcsolatokat. A magyar tudománypolitikai tájékozódás Németország és a fejlett nyugati országok felé irányult. A II. világháború befejeződése a nemzetközi tudományos életben is új helyzetet teremtett.

A magyar kultúra, a magyar tudomány jövőjéről 1945 tavaszán, nyarán folyó viták jeleztek, hogy a magyar kutatók kapcsolatba szándékoznak lépni a Szovjetunió tudósaival. A tudománypolitika irányítói a sokoldalú nyitás mellett az együttműködést azért is ambicionálták, mert feltételezésük szerint a nemzetközi tudományos életben végbemenő átrendeződés miatt – Németország rövid távú visszaesésére számítottak – az USA mint elsőszámú központ mellett a szovjet tudomány is meghatározó szerepet fog játszani. A nyitás egyik legalkalmasabb eszköze, ha magyar kutatók, ösztöndíjasok minél nagyobb számban keresik fel a Szovjetunió tudományos intézményeit és ott kutatómunkát folytatnak.

A szovjet kapcsolatok kiszélesítését jelzi, hogy az Országos Ösztöndíjtanács már 1945-ben 20 kutató számára írt ki pályázatot a Szovjetunióba.⁴⁶

Az ösztöndíjasok cseréje mellett már 1945-ben kezdeményezték a tanácsserét. Magyarország felfogása szerint kívánatos volna az is, ha a Szovjetunió egy vagy két fiatal

tanárjelöltet egy évre az Eötvös József Kollégiumba küldene. A magyar elképzelés szerint a szovjet fiatalok teljes vendéglátásban részesülnének, s egyetemi beiratkozási és egyéb költségeiket a magyar fél fedezné. A kölcsönösség elve alapján a hasonló szovjetunióbeli intézménybe ugyanannyi tanárjelölt kapna hasonló feltételekkel meghívást.⁴⁷

Azért, hogy a Szovjetunió tudományos életét minél jobban megismerhessék az egyetemet végzett magyar fiatalok, a VKM 30, a Szovjetunióban folytatandó tanulmányokra szóló kutatási ösztöndíjat adományozott. Az ösztöndíjasok kiküldését – kultúr- és tudománypolitikai jelentősége miatt – a magyar művelődési kormányzat mindenképpen meg akarta valósítani. A célkitűzést akadályozó tényezőket ezért meg kívánta szüntetni. Ezek között az egyik legsúlyosabb az ország pénzügyi helyzete volt. Magyarország nehéz gazdasági körülményei miatt a VKM 1946 februárjában arra kérte a szovjet követséget, hogy az 1946/47. tanulmányi évre kiküldendő magyar ösztöndíjasok tanulmányi és ellátási költségeit kivételesen a Szovjetunió vállalja. Ennek ellenértékeképpen a VKM felajánlotta, hogy ugyanannyi szovjet ösztöndíjasnak fedezi magyarországi tanulmányi és ellátási költségeit.⁴⁸

Az 1946. februári magyar kezdeményezésekre válasz nem érkezett. Az első nyolc ösztöndíjas kiutazására csak 1946 végén került sor. A magyar ösztöndíjasok problémájának megoldása azért váratott magára, mert a Szovjetunió a kérdést csak a békeszerződés aláírása után kívánta rendezni. Magyarország „rendezetlen” politikai státusával függ össze az is, hogy a közvetlen tapasztalatszerzés céljából az Országos Köznevelési Tanács elnöksége által javasolt pedagógiai bizottság kiutazására – más elgondolásokhoz hasonlóan – csak a békekötés után kerülhetett sor.⁴⁹

Az ösztöndíjprobléma politikai összefüggéseit támasztja alá Szekfű Gyula követ 1946. április 29-i jelentése is. Ebben megfogalmazza, hogy a következő tanév előtt nem lehetséges magyar diákok felvétele. Az a magyar kezdeményezés, hogy a magyar diákok ingyen lakhatnának és tanulhatnának annak fejében, hogy hasonló számú szovjet–orosz diák tanulna nálunk magyar költségen, Szekfű szerint aligha valósítható meg.⁵⁰

A magyar kulturális vezetés az ösztöndíjkérdést állandóan felszínen tartotta. A VOKSZ-delegációval 1946 júniusában folytatott tárgyalásokon a VKM azzal próbált érvelni, hogy a magyar ösztöndíjasok mielőbbi kiutazása mind a Szovjetunió, mind Magyarország érdekében áll. A szovjetek a tárgyalásokon ígéretet tettek arra vonatkozóan, hogy már az 1946–1947-es tanévben lehetővé fogják tenni magyar ösztöndíjasok kiutazását. A VOKSZ részéről felmerült az az aggály, hogy a moszkvai egyetem túlsúlyfoltása miatt célszerűbb lenne, ha a magyar ösztöndíjasok valamelyik más nagy egyetemen (Leningrád vagy Kijev) folytatnák kutatásaikat.⁵¹

Az ösztöndíjak kérdésének kiemelt kezelését, egyben a probléma rendezetlenségét támasztja alá Keresztury Dezső 1946. július 4-i levele Kaftanov szovjet felsőoktatási miniszterhez. A magyar kultusztárca irányítója arra kérte szovjet partnerét: találjon módot arra, hogy a magyar ösztöndíjasok már az 1946–1947-es tanév folyamán kiutazhassanak a Szovjetunióba, és ott a magyar állam költségein tanulmányokat folytassanak.⁵²

Az ösztöndíjasok rendezetlen kérdéséről Keresztury a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság I. kongresszusán július 6-án megemlítette, hogy a magyar ösztöndíjasok még mindig nem jutottak ki a Szovjetunióba. Újlag megfogalmazta: mindent el kell követni azért, hogy az ösztöndíjasok minél előbb kijuthassanak tanulmányi helyükre, a jövőt illetően pedig Magyarország emelni szeretné számukat.⁵³ Az ösztöndíjasok problémája a nyár folyamán sem rendeződött, pedig a magyar kulturális élet vezetőinek kifejezett vágya volt a tudományos kapcsolatok kiépítése a Szovjetunióval. A magyar–szovjet kultu-

rális kapcsolatokról 1946 augusztusában Moszkvában tárgyaló Czinkotszky Jenő osztályvezetővel a szovjet illetékesek még mindig azt közölték „tájékoztatásul”, hogy az ösztöndíjak körüli probléma elhúzódásának egyedüli oka a más országokból is érkező hasonló kérelmek tömege.⁵⁴

A Szovjetunió II. világháború utáni kulturális és tudományos felértékelődése kétségkívül nagy nemzetközi érdeklődést eredményezett az ösztöndíjak iránt. A szovjet kulturális vezetés halogató magatartása azonban nem a fogadóhelyek számával, hanem politikai problémákkal volt összefüggésben.

Tudományos kiadványok cseréje

A két világháború között csak kis számban jutottak el Magyarországra a Szovjetunióban megjelent tudományos és szépirodalmi munkák. A háború után azonban a szovjet könyvek hiányát a szellem emberei és a kulturális vezetés nagyon hiányolta. 1945 nyarán kezdték megszervezni a Szovjet–Magyar Bibliográfiai Központot; kutatták: hogyan és miképpen volna lebonyolítható a tudományos könyvek, kiadványok, folyóiratok cseréje.⁵⁵

A szervezés eredményes volt, a Magyar–Szovjet Bibliográfiai Központ felállítása megtörtént.⁵⁶ Az Országos Magyar Könyvtári Központ fel is vette a kapcsolatot az Állami Lenin Könyvtárral, azonban a tényleges könyvcseré megindulása még váratott magára. A tartalmi együttműködés érdekében a legfontosabb lépés annak megállapítása volt, hogy a Szovjetunióban milyen magyar könyvekre volna szükség. Ugyanakkor az oda kiküldött magyar szakembereknek össze kellett állítaniuk azt a bibliográfiát, amelynek alapján magyar tudósok igényelhetnének szovjet munkákat.

A magyar–szovjet kiadványcseré a kultúrkapcsolatok terén kezdetben az egyik legeredményesebbnek ígérkező terület volt. Szekfű Gyula 1946. április 29-i követei jelentéséből megtudjuk, hogy a tudományos kiadványcseré megvalósítható – legalábbis a SZUTA és az MTA között. A különböző értelmiségi csoportok: orvosok, mérnökök, közgazdászok, írók, művészek szervezeteinek Szekfű azt javasolta, hogy ha csereanyagot rendelnek, küldjék meg kívánságaikat a moszkvai magyar követségnek. A VOKSZ véleménye szerint ezek a szervezetek hajlandók lesznek a megfelelő magyar szervezetekkel könyvcserébe lépni. A könyvbeszerzés területén Szekfű az egyetemeknek a lengyel példát javasolta. A lengyel egyetemek egyenként fordultak a szovjet–oros egyetemekhez könyvek dolgában, és ezek eleget tettek kérésüknek.⁵⁷

1946. május 28-i követei jelentésében Szekfű már arról számolt be, hogy a tudományos könyvcseré dolgában véglegesnek mondható megállapodás jött létre a SZUTA alelnökével, Volgin akadémiussal, valamint az Akadémia Történettudományi Intézetének vezetőjével, Grekov professzorral. Megígérték, hogy csereképpen rendelkezésünkre fognak bocsátani minden olyan könyvet, melyet Magyarország a magyar tudomány működéséhez szükségesnek tart. Miután mind a szovjeteket, mind a magyarokat történeti, őstörténeti, néprajzi és archeológiai kutatások érdekelték, a csere ilyen jellegű könyvekre korlátozódott, de később – a megállapodás értelmében – kiterjeszhető lett volna más tudományokra, így elsősorban filozófiára.

Szekfű a szovjet tudományos élet vezetőivel folytatott megbeszélésein kilátásba helyezte, hogy az MTA, a Magyar Történelmi Társulat, az egyetemi Hungarológiai Intézet és az egyetemi nyomda csere keretében elküldik az I. világháború után megjelent kiadványaikat, amire Szekfű Moór Gyula professzort távirati úton fel is kérte.⁵⁸

A VOKSZ-delegáció 1946. júniusi budapesti tárgyalásai idején – az Országos Magyar Könyvtári Központ ekkor már érintkezésben állt a Lenin Könyvtárral – a delegáció ígéretet tett arra, hogy közvetítik azt a kérést, hogy lehetőleg teljes bibliográfiát bocsássanak az Országos Könyvtári Központ rendelkezésére.⁵⁹

Szekfű Gyulának az a javaslata, hogy a tudományos kiadványok cseréjénél a magyar intézetek, egyetemek közvetlenül forduljanak a szovjet partnerekhez, a magyarok számára nem volt járható út. Czinkotszky Jenőt 1946. augusztusi moszkvai tárgyalásain arról informálták, hogy a szovjet egyetemekkel való kapcsolat kiépítése előtt a VOKSZ-hoz kell fordulni. Ha a VOKSZ „létrehozta a kapcsolatot”, a további érintkezés már közvetlenül megtörténhet.⁶⁰

A magyar részről ambicionált könyv- és kiadványcsere is valójában egyoldalú próbálkozás volt. Alátámasztja ezt az is, hogy a békeszerződés utáni magyar–szovjet akadémiai tárgyalásokon nyilvánvalóvá vált, hogy a SZUTA elnöke nem helyezett súlyt arra, hogy az MTA ugyanolyan számú könyvet küldjön cserébe.⁶¹

A kezdetben legígéretesebbnek tűnő területen sem történt lényeges áttörés. A szovjet hatalmi szempontoknak alá volt rendelve a kultúra. A magyar részről elsődlegesen tudományos szempontokból is kezdeményezett kiadványcsere nyíltan is politikai dimenziót kapott.

Ami a művészeteket illeti, Magyarországon már 1945 júniusában tervezték, hogy a Kamara Színházban színre viszik a Viharos alkonyat című színdarabot, és szovjet fényképkiallítás rendezése is az elképzelések között szerepelt.⁶² A VKM 1945 augusztusában a szovjet misszióhoz fordult: miképpen volna lehetséges, hogy kiváló szovjet zenészek Magyarországra látogassanak, hogy magyarországi koncertjeiken a szovjet zene-művészetet megismertessék. Magyar részről felvetették azt is: miképpen volna lehetőség arra, hogy magyar zenészek utazhassanak a Szovjetunióba. Az is érdekelt a magyar kultuskormányzatot, hogy a két ország művészeti intézményei miként utazhatnának vendégszereplésre egymás országaiba.⁶³ A művészeti együttműködésre tett magyar kezdeményezésekre szovjet reagálás 1945-ben nem érkezett. Ennek ellenére volt néhány szovjet rendezvény.

Az első kiállítást 1945. július 15-én a Szépművészeti Múzeumban „Harc és építés a Szovjetunióban” címmel rendezték, augusztus 15-én pedig az Állami Ukrán Ének- és Táncegyüttes fellépésére került sor a Városi Színházban. Az MSZT-rendezvények mellett Magyarországon magas szakmai színvonalat jelentő művészeti együttműködést óhajtottak.⁶⁴

A folyóiratok is hamar hírt adtak az orosz nyelvű irodalom értékeiről. A Magyarok című folyóirat közölte Képes Géza Majakovszkij- és Szabó Lőrinc Puskin-fordításait. 1945 decemberében a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság lapjaként megjelent Irodalom–Tudomány első száma közölte Lányi Sarolta Puskin-, Lermontov- és Igor-ének fordításait. Megismertetett Jeszenyin, Majakovszkij, Blok, Kolcov verseivel, valamint Tyihonov, Solohov, Tolsztoj, Platonov, Szimonov, Fagyejev, Leonov és Gorkij prózájával.⁶⁵ A szovjet–oros irodalom magyarországi népszerűsítése szempontjából jelentős állomás volt, hogy 1945 novemberében Magyarországra látogatott Ilja Ehrenburg, s 19-én a Győrffy Kollégiumban nagy sikerű francia nyelvű előadást tartott, amelyen megjelentek a magyar művészeti és politikai élet képviselői.⁶⁶

A könyvkiadás is igyekezett pótolni az elmaradást. 1945-ben megjelent Győri Juhász Jenő munkája, az Orosz költők antológiája. Gogol Leánynéző című színdarabja is 1945-ben jelent meg. Nagy és őszinte érdeklődés nyilvánult meg a korábban szinte her-

metikusan elzárt szovjet zene iránt. A szovjet zene értékeinek megismertetése 1945 őszén kezdődött: október 13-án elhangzott Sosztakovics VII. szimfóniája.⁶⁷

A zenei kapcsolatokra tett magyar javaslatra a VOKSZ csak 1946 nyarán adott pozitív választ: a Kulturális Kapcsolatok Össz-szövetségi Egyesülete vezetője ekkor felajánlotta, hogy hajlandó volna Szent István napján a moszkvai filharmonikusokkal magyar hangversenyt rendezni. A Magyarország irányában visszafogott szovjet kultúrdiplomácia pozitív reagálásának jelentőségét mutatja, hogy hasonló koncert eddig csak amerikai és francia viszonylatban volt.⁶⁸

A színházi kapcsolatok terén tett magyar kezdeményezések kevésbé voltak sikeresek. Szekfű Gyula követi jelentéséből kitűnik, hogy színházak vagy operatársulatok kölcsönös szerepeltetését a szovjet fél 1946-ban a „súlyos anyagi helyzet” miatt nem tartotta lehetségesnek.⁶⁹

A művészetek más szféráiban is kapcsolatteremtési készségét jelezte a magyar kulturális élet. A Magyar Színháztudományi Intézet levélben fordult a Moszkvai Színháztudományi Társasághoz azzal az ajánlattal, hogy vegyék fel a kapcsolatokat. Ez a magyar kezdeményezés azért volt, mert a Társaság 30 kötet színháztudományi könyvet küldött a budapesti Színművészeti Akadémiának. Ugyanakkor ők is kérték, hogy leendő magyar szekciójuk részére magyarországi anyagot kapjanak.⁷⁰

A képzőművészet területén is kezdeményező volt a magyar kulturális kormányzat 1945 nyarán. A budapesti szovjet misszióknak előadta, hogy a demokratikus Magyarország képzőművészei örömmel mutatnák be alkotásaik reprezentatív anyagát a Szovjetunióban – esetleg vándorkiállítások formájában is. A magyar szervek ugyanakkor készen állnak hasonló szovjet tervek végrehajtására.⁷¹

A képzőművészet területén a két ország között 1945-ben nem alakult ki együttműködés. Magyarországon azonban úgy gondolták, hogy 1946 tavaszán már megvalósítható egy nagy reprezentatív képzőművészeti kiállítás a Szovjetunió nagyvárosaiban, az 1945-ös kezdeményezéshez hasonlóan ugyancsak kívánatosnak tartották volna, ha reprezentatív kiállítás keretében ismerné meg Magyarország népe a Szovjetunió képzőművészeit.⁷²

A magyar–szovjet képzőművészeti kapcsolat feltételei 1946 nyarára részben létrejöttek. Szekfű Gyula május 28-i követi jelentésében arról informál, kortárs vagy klasszikus (reneszánsz, barokk), vagy modern képekből hajlandók a szovjetek kiállítást rendezni Budapesten. „Kiállítóterem hiánya miatt” azonban magyar művészek hasonló kiállításai akadályokba ütköznek. A klasszikus és modern múzeum restaurálás miatt nem tudja fogadni a magyar képzőművészeket.⁷³ A magyar kezdeményezésekre érkezett negatív szovjet reagálások ellenére a VKM fontosnak érezte és napirenden tartotta a művészcsere gondolatát, amelyet azonban csak a békekötés után kívánt megvalósítani.⁷⁴

Az orosz nyelv oktatásának megindítása

Az egyetemes kultúrához való újfajta viszony, valamint az ország politikai érdekei egyaránt indokolták, hogy az új világhatalom, a Szovjetunió nyelve: az orosz helyet kapjon a magyarországi nyelvoktatásban. Ezen a téren mulasztásokat kellett pótolni, mert az előzőekben a művelődéspolitikai – néhány kitűnő szlavista képzésén kívül – természetesen nem fordított gondot az orosz nyelv oktatására. Az új helyzetben a kultuskormányzat minden tőle telhető elkövetett, hogy meginduljon az iskolákban az orosz nyelvtani

tás. Rendkívüli nehézségeket kellett azonban az orosz nyelv bevezetése terén leküzdeni, hiszen nem állt rendelkezésre kellő számú, orosz nyelvet tanítani képes pedagógus. Indult átképző tanfolyam, de segédeszközök – tankönyvek, könyvek – hiányában a tanítás csak akadozva indulhatott be. A nehézségek áthidalása céljából a VKM a Szovjetunió közoktatási miniszteréhez fordult, hogy az orosz nyelv tanításához szükséges segédeszközöket bocsássa Magyarország rendelkezésére.⁷⁵

Kulcskérdés volt az oktatás szempontjából a tanszékek szervezése. Nagy fontossága volt annak, hogy 1945 őszén Trócsányi Zoltánt kinevezték a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán az Orosz Nyelv és Irodalom Tanszék élére.⁷⁶ Nehézséget jelentt, hogy kevés volt a magas képzettségű, a tudományos munkában és az egyetemi oktatásban egyaránt otthonosan mozgó szakember.⁷⁷

1946-ban folyamatban volt a debreceni tudományegyetemen is az orosz nyelv és irodalom oktatásának szervezése. A debreceni tanszék azért nem volt még betöltve, mert a Bölcsészettudományi Kar a rosztovi vagy a harkovi tudományegyetem orosz nemzetiségű professzorával, illetve ezen egyetemek által kijelölt professzorral óhajtotta azt megoldani. A magyar kezdeményezésre azonban még 1946 tavaszán sem érkezett válasz, holott a VKM a debreceni tanszék betöltése tárgyában a Külügyminisztérium útján már 1945 szeptemberében jegyzéket intézett a szovjet kormányhoz. (A debreceni egyetemen Sefcsik Béla személyében orosz lektor működött.)⁷⁸

A kapcsolatok elmélyítése, az orosz oktatás stabilizálása és a magas szintű egyetemi képzés megteremtése érdekében Keresztury először a Szovjetunió kulturális vezetőihez fordult, hogy segítsék a magyarországi orosz tanszékeket. Mivel a magyar kezdeményezésekre érdemi válasz nem érkezett, 1946. május 13-án a kultuszminiszter levélben fordult Kalasnyikov oktatási és Kaftanov felsőoktatási miniszterhez. Keresztury levelében előadta, hogy felfogása szerint a megértés és a barátság csak úgy mélyíthető el, ha a magyar nép széles rétegei, elsősorban az iskolák növendékei megismerkednek az orosz nyelvvel és irodalommal. Ennek érdekében Magyarország nagy erőfeszítéseket tett, hogy a múltban elhanyagolt orosz nyelvtanítás teljes intenzitással meginduljon az iskolákban. Keresztury a problémák áthidalása érdekében ezért arra kérte a szovjet minisztert: legyen segítségére a magyar kormánynak abban, hogy az orosz nyelv megtanulásának lehetőségeit általánossá tehesék. Elsősorban tankönyvekre és segédeszközökre van szükség.⁷⁹ A VOKSZ-delegációval folytatott június 18-i megbeszélésen a VKM újólágy kifejtette, hogy a Magyar Köztársaság kormányzatának egyik legfontosabb kultúrpolitikai feladata az orosz nyelv tanításának biztosítása a magyar iskolákban. Ha a szovjet fél a magyarok segítségére sietne, akkor a kérdés hatalmas lépésekkel haladna a megoldás felé. Azt a lényeges kultúrpolitikai tételt is megfogalmazta a magyar tárgyalódelegáció, hogy minél többen bírják Magyarországon az orosz nyelvet, annál több olyan embert tudnak nevelni, aki fogékony lesz a Szovjetunió kultúrája iránt.⁸⁰

Keresztury az orosz nyelvoktatás megalapozása érdekében 1945. december 5-én előterjesztést készített a minisztertanácsnak magyar–orosz, illetve orosz–magyar szótár kiadásához. A VKM ugyanis egy minden tudományos igényt kielégítő orosz–magyar, valamint magyar–orosz szótárt kívánt kiadatni. A kultusz-kormányzat a szótár megjelenését nemzeti és kultúrpolitikai szempontból nyilvánvalónak és szükségesnek tartotta. Mivel a szótár összeállítása hosszú ideig tartó tudományos munkát igényelt, és ennek megfelelő jelentőséggel bírt, ezért a szükséges pénzügyi fedezet biztosítását kérte a minisztertanácstól. Az ügy fontosságára való tekintettel a kormány elfogadta Keresztury felterjesztését.⁸¹

1946. július 6-án a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság I. Kongresszusán a kultusz-miniszter már beszámolhatott arról, hogy a szükséges tankönyveket megírták, és a tanszékeket orosz és az orosz–magyar szótár készítése is elkezdődött.⁸²

A magyarországi orosz tanszékek szervezése területén mutatkozó minden nehézség ellenére a kulturális kormányzat fontos feladatának tartotta az akadályok eltávolítását, a tanszékek megerősítését. Keresztury 1946. május 13-i levelében ezért arra kérte a szovjet oktatási és felsőoktatási minisztereket, hogy legyenek a segítségére, mert az ügy fontossága ezt megérdemelné. A szovjet minisztereknek írt levelében azt is előadta, hogy a súlyos hiányok pótlására az orosz nyelv és irodalom számára újabb tanszékeket szerveztek az egyetemeken, ezek a tanszékek azonban nem tudnak olyan színvonalon működni, mint ahogyan az kívánatos volna. Ennek szerinte az a fő oka, hogy a szükséges segédesszékők és tankönyvek nem állnak a tanszékek rendelkezésére, s az ország anyagi eszközei nem elégségesek ahhoz, hogy a tanszékek és intézetek az oktatáshoz szükséges könyvtárakkal is rendelkezzenek. A miniszter szerint az orosz tanszékeknek szükségük volna filológiai és irodalomtörténeti szakmunkákra, valamint azokra a szépirodalmi művekre, amelyeknek megismerése kívánatos az orosz irodalommal foglalkozók számára.⁸³

A magyar kezdeményezések az oroszoktatás területén végre pozitív reagálást váltottak ki. A VOKSZ-delegáció júniusi tárgyalásain Gudzig professzor ígéretet tett arra vonatkozóan, hogy a Szovjetunió lektorokat és vendégprofesszorokat küld Magyarországra. Ígéretet tettek arra is, hogy a Szovjetunióban használatos tankönyveket, melyeknek segítségével az idegen nyelvű nemzetiségieket tanítják, megküldik a magyaroknak.

A szovjet delegáció ígérete ellenére Keresztury 1946. július 4-én kelt levelében újfólag és sokadszor felhívta a szovjet felsőoktatási miniszter, Kaftanov figyelmét a magyarországi orosz nyelvtanítás nehézségeire. Eszerint az orosz nyelv oktatása annak ellenére akadályokba ütközik, hogy Magyarország nagy érdeklődéssel fordul a Szovjetunió felé, és rendkívüli az érdeklődés az orosz nyelv és irodalom iránt, ám ezt az igényt a magyar iskolákban nem tudják kielégíteni. A miniszter ezért újból megfogalmazta, hogy örömmel látná vendégül Magyarországon a Szovjetunió professzorait, akik az orosz irodalmat hoznák közelebb a magyar egyetemek hallgatóihoz, valamint azokat a fiatal orosz pedagógusokat, akik segítséget nyújtanának az orosz nyelvtanítás megszervezéséhez.⁸⁴ A szovjet felsőoktatási miniszternek írt levél után, a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság kongresszusán tartott előadásában az orosz tanszékek megerősítése érdekében ismételt megfogalmazta a segítség fontosságát. Elmondta, hogy Budapesten 1946 júniusában már két orosz tanszék működik a hozzájuk kapcsolódó tudományos intézetekkel együtt, s vidéki egyetemeken is elkezdődött az orosz tanszékek szervezése, de ezek a tanszékek nincsenek abban a helyzetben, hogy ott megfelelő képzettségű tanerők működhetnének.⁸⁵

Az oroszoktatás és -tanárképzés területén mutatkozó nehézségek megszüntetése érdekében tett magyar kezdeményezések és a szovjet ígéretet után Czinkotszky Jenő moszkvai tárgyalásait a témával kapcsolatban abban összegezte, hogy a budapesti tudományegyetem filológiai fakultására két szovjet irodalom- és nyelvészprofesszor kiküldése problémás és nehéz, de nem megoldhatatlan. Az orosz tankönyvekből egy 14 darabból álló gyűjteményt adtak át azzal, hogy a legmegfelelőbbek kiválasztása után utánrendelés lehetséges.⁸⁶

A magyar kultúrpolitika szándéka arra irányult, hogy az orosz mint világnyelv oktatását Magyarországon bevezesse, és az ország lehetőségeihez képest a feltételeket bizto-

sítsa. A magyar kezdeményezésekre a nemzet jól felfogott érdekében, minden külső nyomás nélkül került sor. Az oroszoktatás bevezetésének ambicionálása azonban nem váltott ki határtalan szovjet lelkesedést.

A Szovjetunió reakciói nem magyarázhatóak finánciális vagy kulturális okokkal. A valós mozgatórugók elsősorban politikai természetűek voltak. A Szovjetunió 1945–1946-ban ezen a területen sem volt hajlandó erőfeszítésekre. Az orosz nyelv oktatása körüli szovjet „bizonytalanság” főleg és elsősorban arra utal, hogy 1946 őszéig a szovjet politikai vezetés még nem tartotta egyértelműen stabil érdekszférájának Magyarországot. Az oroszoktatás bevezetésében kultúrpolitikailag érdekelt Szovjetunió a művelődéspolitikai érdeket egyértelműen alárendelte a hatalmi szempontoknak.

Jegyzetek

- 1 *Jemnitz János*: A magyarországi szociáldemokrata párt külpolitikai irányvonalának alakulása (1945–1948). – Történelmi Szemle, VIII. 1965. 2–3. 134.; Szakasits Árpád beszéde a debreceni nagygyűlésen. – Tiszántúli Népszava, 1945. március 13.
- 2 *Balogh Sándor–Izsák Lajos*: Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948). Budapest, 1977. 184.
- 3 Uo. 226.
- 4 Uo. 260.
- 5 Új Magyar Központi Levéltár (UMKL) –XIX–I–le. 1945–41928.
- 6 Magyar Közlöny, 1945. no. 9.
- 7 Magyar Közlöny, 1945. no. 31.
- 8 Dálnoki Miklós Béla 1945. szeptember 3-i beszéde. In: Nemzetgyűlés Naplója. I. kötet. Hiteles Kiadás. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvkiadója, Budapest, 1946. 42.
- 9 Szabad Nép, 1945. szeptember 26.
- 10 UMKL. XIX. I–le. 1946–50808.
- 11 Nemzetgyűlés Naplója. I. kötet 23., 368.
- 12 Szabad Szó, 1945. november 18.
- 13 Szabad Nép, 1945. március 3.
- 14 Szabad Nép, 1945. április 14.
- 15 UMKL. XIX. I–le. 1945–9116.
- 16 Tiszántúli Népszava, 1945. június 17.
- 17 UMKL. XVIII. I–3–1.
- 18 UMKL. XIX. le. 1946–50808.
- 19 Népszava, 1946. július 5., 7.
- 20 Kis Újság, 1946. július 9.
- 21 Szabad Nép, 1946. július 9.
- 22 Szabadság, 1946. július 10., Szabad Nép, 1946. július 10.
- 23 Szabad Szó, 1945. július 24.
- 24 UMKL. XIX. I–le. 1946–70259.
- 25 UMKL. XIX. I–le. 1946–77009.
- 26 UMKL. XIX. I–le. 1946–78005.
- 27 UMKL. J. I–j. 1946–60957/6.
- 28 UMKL. XVIII. I–3–1.
- 29 UMKL. XIX. I–le. 1946–96835.
- 30 UMKL. XIX. I–le. 1947–65355.
- 31 UMKL. XIX. I–le. 1947–65355.
- 32 UMKL. XIX. I–le. 1945–6819 „K”.
- 33 Szabad Nép, 1945. július 5.
- 34 Szabad Nép, 1945. július 5.
- 35 Szabad Nép, 1945. július 6.
- 36 UMKL. XIX. I–le. 1946–55302 a/a 1946. VI. 11 K. Paikert.

- 37 Uo.
- 38 Szabad Nép, 1945. július 1.
- 39 UMKL. XIX. I-le. 1946–55302 a/a 1946. VI. 11 K. Paikert.
- 40 Szabad Szó, 1945. március 31.
- 41 Embernevelés, 1945. 3–4. 133., 135–136.
- 42 UMKL. XIX. I-le. 1946–65585.
- 43 UMKL. XIX. I-le. 1946–77007.
- 44 UMKL. XIX. I-le. 1946–70259.
- 45 UMKL. XIX. I-le. 1946–77009.
- 46 Magyar Közlöny, 1945. no. 102.
- 47 UMKL. XIX. I-le. 1945–30366.
- 48 UMKL. XIX–I-le. 1946–26225.
- 49 UMKL. XIX. I-le. 1946–50808.
- 50 UMKL. XIX. I-le. 1946–65581.
- 51 UMKL. XIX. I-le. 1946–77009.
- 52 UMKL. XIX. I-le. 1946–78005.
- 53 UMKL. XVIII. I-3-1.
- 54 UMKL. XIX. I-le. 1946–96835.
- 55 UMKL. XIX. I-le. 1945–30366.
- 56 Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. Hiteles Kiadás. Athenaeum Budapest, 1946. 41.
- 57 UMKL. XIX. I-le. 1946–65584.
- 58 UMKL. XIX. I-le. 1946–65585.
- 59 UMKL. XIX. I-le. 1946–77009.
- 60 UMKL. XIX. I-le. 1946–96835.
- 61 UMKL. XIX. I-le. 1947–912288.
- 62 UMKL. XIX. I-le. 1946–9116.
- 63 UMKL. XIX. I-le. 1945–30366.
- 64 Négy évtized 40 éve. Az MSZBT (Szovjet–Magyar Baráti Társaság). Budapest, 1985. 185–186.
- 65 A Magyar Irodalom Története 1945–1975. I. Irodalmi élet és irodalomkritika. Szerk.: *Béldi Miklós*. Budapest, 1981. 67–68.
- 66 Szabad Nép, 1945. november 21.
- 67 Szabad Nép, 1945. október 14.
- 68 UMKL. XIX. I-le. 1946–96835.
- 69 UMKL. XIX. I-le. 1946–65584.
- 70 Szabadság, 1946. május 22.
- 71 UMKL. XIX. I-le. 1945–30366.
- 72 UMKL. XIX. I-le. 1946–50808.
- 73 UMKL. XIX. I-le. 1946–65585.
- 74 UMKL. XIX. I-le. 1946–50808.
- 75 UMKL. XIX. I-le. 1946–50808.
- 76 Magyar Közlöny, 1945. no. 173.
- 77 *Bolla Kálmán*: Orosz nyelv és irodalom. In: Eötvös Loránd Tudományegyetem története, 1945–1970. Főszerk.: *Sinkovics István*. Budapest, 499.
- 78 UMKL. XIX. I-le. 1946–50808.
- 79 UMKL. XIX. I-le. 1946–54117.
- 80 UMKL. XIX. I-le. 1946–70259.
- 81 UMKL. I. le. 1945–81444.
- 82 UMKL. VIII. I-3-1.
- 83 UMKL. XIX. I-le. 1946–54117.
- 84 UMKL. XIX. I-le. 1946–78005.
- 85 UMKL. I. 3-1.
- 86 UMKL. XIX. I-le. 1946–96835.